

SİBİRYA TÜRKLERİ ÜZERİNE GENEL BİR DEĞERLENDİRME

Giray Saynur DERMAN¹

Öz

Bu çalışmada Sibiry Türkleri, akademik kaynaklardan yararlanılarak incelemeye alınmıştır. Sibiry Türkleri hakkında genel bir açıklama yapıldıktan sonra alt kollarını oluşturan Yakutlar, Tuvalar, Batı Sibiry Tatarları ve bu koldan gelen halklar (Hakaslar, Altaylar, Şorlar ve Dolganlar) olarak bilinen alt gruplar incelenmiştir. Kuruluşları, tarihleri, toplum yapıları ve demografik özellikleri yaşadıkları bölgeye göre ayrı ayrı ele alınmıştır. Bu metinde bölgenin dil özellikleri, coğrafi etkiler, kültürel yapılar ve doğal kaynaklar belirtilmiştir. Araştırmada nitel araştırma yöntemi kullanılmıştır ve çalışmanın teorik temelini oluşturan niteliksel analiz yoluyla veriler toplanmış ve değerlendirilmiştir. Genel çalışma materyalleri olarak konuyla ilgili çeşitli dillerde (Türkçe, Rusça, İngilizce) Türkiye’de ve yurt dışında yayınlanan literatür taraması (kitaplar, makaleler ve resmi web siteleri) yapılmış ve tarihsel yaklaşımla ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Sibiry Türkleri, Hakaslar, Altaylar, Şorlar, Dolganlar

Derman, Giray Saynur. “Sibiry Türkleri Üzerine Genel Bir Değerlendirme”. *Siberian Studies (SAD)* 4.9 (2016): 15-40.

Derman, G.S. (2016). Sibiry Türkleri Üzerine Genel Bir Değerlendirme. *Siberian Studies (SAD)*, 4 (9), s.15-40.

¹ Doç. Dr., Sakarya Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi Uluslararası İlişkiler Bölümü Öğretim Üyesi, gsaynur(at)gmail.com

A GENERAL ASSESSMENT ON SIBERIAN TURKS

ABSTRACT

In this study Siberian Turks are evaluated by using the academic resources. After a general statement of the Siberian Turks their subdivisions namely Yakuts, Tuvans, West Siberian Tatars and the folks arising from this division (Khakas, Altay, Shors and Dolgans) are analyzed. Their establishments, histories, community structures and demographic properties were mentioned separately according to the region they lived. In this text language properties, geographic effects, cultural structures and natural resources of the region are specified. Qualitative research method has been used in this article and data collected and evaluated via qualitative analysis which form the theoretical basis of this study. The Turkish and external literature scan of books essays and official web sites in various languages (Turkish, Russian, English) concerning the subject as a general study material are carried out and dealt from a historical perspective.

Keywords: Siberian Turks, Khakas, Altay, Shors and Dolgans

GİRİŞ

16. yüzyılda Sibirya coğrafi adı Ural dağlarının doğusundaki Tobol, İrtiş, İşim, Obi ırmaklarını içine alarak Altay dağlarına kadar uzanan saha için kullanılmıştır (Devlet, 1989: 205). 16. yüzyıldan sonra başlayan Rus istilaları akabinde Sibir kelimesi Rusya'nın Türkistan ve Kafkas sömürgelerinden başka Asya'daki bütün sömürgelerini ifade eden coğrafi bir terim olmuştur (İnan, 1976: 1271; Topsakal, 2011a: 1802).

Sibirya'nın Altay-Sayan dağlık bölgesinde, eski Türk yurduna yakın bölgede Ob-Abakan ve Yenisey kaynak ve havzalarında yaşayan çeşitli Türk boylarına da genel olarak Sibirya Türkleri denilse de özel olarak da Altay Türkleri de denilmektedir. Bu etnografik terim Radloff'un Doğu Türkleri dediğimiz grubana karşılıktır (Devlet, 2016). Altay-Sayan dağları eski Türk yurdu idi ve bu bölgede proto (ön)-Türkler yaşamışlardır. M.Ö 7. yüzyıldan itibaren proto (ön)-Türkler (Roux, 1997)² Altay-Sayan dağlarının batısındaki (Tuva, Minusinks, Abakan) bozkırlarını boşaltarak doğu ve batıya olmak üzere iki yöne göç etmişlerdir (Kafesoğlu, 1988:77). Türkoloji açısından baktığımızda, İdil-Ural, Türkistan ve Kafkasya'nın dışında kalan bölgeye Sibirya ve buradaki Türkleri de genel adla Sibirya Türkleri diye adlandırmaktayız. Sibirya'daki asıl Rus nüfusu 19. yüzyılın son çeyreğinde yoğunlaşmıştır. 1882-1900 yılları arasında Sibirya'ya 1,3 milyon Rus göç etmiş ve zamanla Rus nüfusu bütün Sibirya'ya yayılarak çoğunluğa ulaşmıştır (Alkaya, 2008: 1; Dulzon, 1995: 103; Trakanov, 1950: 68). Sibirya Türklerinin günümüzdeki toplam sayısı 1,5 -1,9 milyon civarındadır ve nüfus yoğunluklarına göre, Yakut, Tuva, Hakas, Altay, Şor, Dolgan boyları ve Sibirya Tatarları ile Sibirya Buharalıları olarak ayrılırlar (Alkaya, 2008: 2; Topsakal vd. 2015: 345). Rusların Sibirya üzerine yaptığı çalışmaların toplu analiziyle ilgili bir çalışma İlyas Topsakal tarafından 2014 yılında *Siberian Studies*'de yayımlanmıştır (Topsakal, 2014: 1-22).

Harita – Sibirya

² Proto-Türkler; Göktürklerden önceki tarih devirlerinde var olmuş ve sonradan Türkler tarafından benimsenen bazı sosyal özelliklere sahip olan, Türk dil ailesine mensup diller konuştukları ve anaerkil oldukları; ancak daha sonra çevre toplumların etkisiyle ataerkil oldukları tahmin edilen topluluklardır. Fransız Türkolog Jean Paul Roux, antik Çin yazılarında "T'ue'kue" Türk anlamına geldiğini ve "Türk" olgusunun milattan önceki yüzyıllara kadar geri götürmenin mümkün olduğu görüşünü savunur. Bkz. Jean Paul Roux. *Türklerin Tarihi*, Büyük Okyanus'tan Akdeniz'e iki bin yıl. Milliyet Yayınları AD Kitapçılık, İstanbul 1997.

YAKUTLAR

Saka veya Sahalar olarak da adlandırılan Yakutlar kuzeydoğu Sibiryada Yakutistan topraklarında yaşamaktadırlar. Rusya Federasyonu'nun kuzeydoğusunda bulunan Saha Özerk Cumhuriyeti (Yakutistan), 3.103.200 km²'yi bulan yüzölçümü ile Rusya içindeki en büyük ülkelerden biridir. Başkenti Yakutsk olan Yakutistan'ın genel nüfusu yaklaşık 1,5 milyondur. Doğusunda Orta Sibir dağları ve kuzeybatısında Doğu Sibir dağları bulunmakla birlikte doğusunda Rusya'nın Kabarovsk ve Magadan eyaletleriyle komşudur (Devlet, 1994:65; Topsakal vd. 2015: 363-65). Güneyde Çita ve Amur eyaletleriyle, batıda Krasnoyarsk bölgesi ve İrkutsk eyaletiyle kuzeyde de Laptev ve Doğu Sibiry denizleriyle çevrilidir. Yakutistan'da Anabar, Olenek, Lena, Yana, İndigirka ve Koluma nehirleri bulunmaktadır (Akiner, 1983:57). Ülkenin % 20'sinden fazla bölümü Kuzey Kutbu çerçevesinde yer alır ve dağlık bir bölgedir. Güneydeki göller yöresi hariç toprak

tamamen buzlarla kaplıdır. Kışları çok soğuk ve uzun, yazları da çok kısa sürmektedir (10 Aralık 2017. <http://www.sakha.gov.ru>)³

. Harita – Saha Özerk Cumhuriyeti

YAKUTLARIN DEVLETLEŞMESİ: SAHA ÖZERK CUMHURİYETİ

Sahaların, 7.yüzyılda Çin sarayına hediyeler verdikleri ve Göktürk Devleti'ni kuran İltiş Kağan'a karşı çıktıkları bilinmektedir. 10. yüzyıldan itibaren, Moğol saldırıları yüzünden Baykal Gölü çevresindeki yurtlarını terk eden Saha Türkleri, Angara ve Lena nehirlerinin yukarı bölgelerine göç etmişlerdir. Bugünkü topraklarına 11. yüzyıldan itibaren yerleşmeye başlamışlardır (Hayit, 1987:43). Bundan önce yaşadıkları coğrafyalar hakkında fazla bilgi bulunmamaktadır.

³ Kış 180 ile 220 gün arası sürer. Ocak ayı ortalaması -34 ilâ -45 derece (en fazla -68°C) arasındadır. Yaz çok kısa sürmekte olup, 85 ilâ 100 gün arasındadır. Temmuz ayı ortalaması 18 ila 19 derece arasında değişmektedir

Bununla birlikte genel kanaat, Sahaların daha önce Altay ve Baykal çevresinde yaşadıkları yönündedir (Forsyth, 2000:21).

Saha Türkleri

Rusya'dan göç eden Ruslar, 16. yüzyıldan itibaren Saha Türklerinin topraklarına yerleşmeye başlamıştır ve burada yaşayan Sahaları ülkeden çıkarılan elmas nedeniyle Yakut diye adlandırmıştır. Yer altı zenginlikleri bakımından dünyanın en zengin ülkesidir. En değerli elmas bu bölgeden çıkarılmaktadır. Altın bakımından da çok zengindir. Kömür, petrol doğalgaz uranyum madenleri de bulunmaktadır. Ruslar, Yakutistan'ı 1620-1630 arasında tamamen işgal edip Rusya toprağı ilan etmiştir. Saha Türklerinin zaman zaman başlattığı ayaklanmalar sonuç getirmemiştir (İnan, 1976:1275). Coğrafyanın doğudaki uç noktasında yer alması ve ulaşım imkânlarının sınırlı olması, Saha Türklerinin, Türklük bütünü ile irtibatını koparmıştır. Hristiyan isimler alan Sahalar, buna rağmen Şaman inançlarını sürdürmüştür (Kaşıkçı ve Yılmaz, 2001:124).

Ostrog Kalesi Yakutsk, Yapım Yılı 1683

Ülke, Çarlık Rusyası döneminde 17. yüzyıl ortalarından itibaren siyasi suçluların sürgün edildiği bir yer haline getirilmiştir. Çok sayıda rejim muhalifi etkisiz hale getirilmek ve cezalandırılmak üzere buraya sürülmüştür. Sürgünler, Bolşevik Devrimi'nden sonra da devam etmiştir. *Parmaksız Sürgün* diye adlandırılan bu sürgünler, Yakutistan'da Batı kültürünü ve özerklik fikrini yaygınlaştırmıştır (Kaşıkçı ve Yılmaz, 2001: 142). 19. yüzyılda Yakutistan'da ileri düzeyde kültürlü bireyler yetiştirmeye başlamıştır. 1905 İhtilali Yakutlara hürriyet ve milli kültür alanında çalışma olanağını vermiştir. Yakut milli teşkilatı olarak *Yakut Milli Birliği* kuruldu. 4 Ocak 1906'da Yakut Birliği'nin *Merkez Komitesi* kuruldu ve bütün Yakut halkına beyannameler neşretti (Kurat 2014: 124-125). Rus Hükümeti Yakutların bu siyasi faaliyetlerinden çekinerek sıkıyönetim ilan etti. Birliğin Merkez Komitesi üyeleri tutuklanarak ağır ceza mahkemesine verildiler. Bütün bu baskılara rağmen 1905 ihtilalinden yararlanmasını fırsat bildiler (İnan, 1976: 1280). Ülkenin bağımsızlık mücadelesi 1900'lü yılların başından 1917 Bolşevik Devrimi'ne kadar sürmüştür (Devlet, 1998: 67). 1920-1921'de kurulan Yakut (Saha) Milli Hükümeti, Komünistlere karşı savaşmış fakat yenilmiştir. Yapılan anlaşmayla, 1922'de Yakut Sovyet Sosyalist Özerk Cumhuriyeti kurulmuştur. Sovyet idaresi döneminde Yakutların Çarlık döneminde mahrum oldukları birçok siyasi ve kültürel haklar kazandıkları şüphesizdir (Hayit, 1987: 47). Ana dilinde eğitim bile bu dönemde ilerlemiştir. Ancak Rus nüfusu Yakutların sayısına göre bu dönemde hızla artmıştır. 1934 yılında *Pedagoji Enstitüsü* kurulmuştur. Bu dönemde Rusların yanı sıra, Moğollar ve çevredeki diğer etnik toplulukların etkisiyle, Saha Türklerinin dili büyük bir değişime uğramıştır. Saha dili yapısında Türkçenin değişik özelliklerini barındırmaktadır. Kelime dağarcığı, büyük çoğunlukla Türkçe kelimelerden oluşmakla beraber Moğolca, Tunguzca, Semeteyce ve Rusça kelimeler de bulunmaktadır (İnan, 1976: 1281). SSCB'nin dağılmasıyla birlikte, ülkenin adı, 20 Aralık 1991'de *Saha Özerk Cumhuriyeti* olarak değiştirilmiştir. Sahalar, çok zor bir coğrafyaya sahip ülkelerinde, nispeten daha elverişli olduğu için Orta Lena, Aldan

ve Vilcuc havzalarında yaşamaktadır (Akiner, 1983: 87). Zengin bir edebi birikime sahip olan Sahalar, edebiyatçı sayısı bakımından, Rusya içinde Tatar ve uvaşların ardından üçüncü sırada yer almaktadır.

Altaylar, Hakaslar, Şorlar, Dolğanlar, Tofalar ve Tuvalar gibi Sahaların da geleneksel dini Kamlık (Şamanizm)⁴dir (Anjiganova, 1997; İnan, 2000; Bayat, 2004). Sibiryа dışındaki Türk halkları, İslamiyet'i kabul ederek eski dinlerini unutturken, genel Türk topluluğundan uzakta kalan Sibiryа'daki Türk halkları atalarından devraldıkları dini inancı sürdürmüşlerdir (Somuncuoğlu, 2002: 305). Rusların bölgeye girişiyle Hristiyanlığı benimsemiş gibi görünseler de, Sahalar eski inançlarını terk etmemiştir. Bununla birlikte ülkede, çoğunluğu Kazak, zbek ve Azeri Türklerinden oluşan ve nüfusun %3'n aşan bir Müslüman kitle yaşamaktadır (Devlet, 1993: 383). Geriye kalanlar Şaman, ateist ve Ortodoks Hristiyandır. Nüfusun yarısı Ortodoks Hristiyandır. Saha Türkleri halâ yaşlı şamanın bilgeliğinin açılacağı açık zihinli, temiz ruhlu ve gökyüzü kıvılcımı taşıyan birinin bir gün çıkıp geleceğine ve o zaman Altay topraklarında ebedi huzurun ve refahın geleceğine inanırlar.

TUVALAR

Çin'in Su sülalesinin kayıtlarında Tuva veya Tuba adı geçmektedir. Bu kayıtlara göre Tubalar Kırgızların doğusunda, Baykal glnn güneyinde ve Uygurların kuzeyinde yaşamaktadırlar. Çin kayıtlarında yazılış şekliyle Dubo/Tubalar Sayan dağlarının geniş vadilerinde, Baykal glnn güneyinde, güneyde Tannu-Ola'da yerleşmişlerdir (Forsyth, 2000: 21). Günümüzde de Tuvaların yerleşim yerleri eskisinden pek farklı değildir ve buraya Tannu-Tuva denilmektedir. Sibir Türk dilinin bir kolu olan Soyonca veya Uranhayca konuşmaktadırlar. Bunların bir kolu olan Karagaslar ise bugün tamamen Tuvalılar içinde kaydedilmektedir. Karagasalar'a aynı zamanda Tofalar da denilmiştir (Eberhard, 1943: 30; Topsakal vd.2015: 374-75).

⁴ Kamlık, Sibiryа'nın yerlisi olan halkların Kamların temasa geçtiği ve irtibatla bulunduğu iyi ve kötü ruhlara ilişkin inanca dayalı bir din biçimidir. Ortaya ıkış nedenleri ve kökleri tarihin çok eski zamanlarına kadar inen Kamlık (Şamanlık), "tarihsel ortamın değişimiyle iliğli evrime uyabilen" bir inançtır. İlkel toplum düzeni döneminde ortaya çıkan Kamlık inancı Tıva Türklerinin en eski inanç sistemi olup dağlar, vadiler, orman ve ırmaklar, gökyüzü ve alt dünyayı saran iyi ve kötü ruhlara ilişkin inancına dayalıdır. Bu inancın içinde önemli bir yere sahip Kamlar ise insanların yaşadığı dünya ile "insanların çıkarlarını koruyan" ruhlar alemi arasında bir çeşit aracılık eden kimselerdir. Bkz. L. V. Anjiganova, Traditsionnoye Mirovozrenniye Hakasov. Opıt rekonstruksiyi [Hakasların Geleneksel Dünya Görüşü: Rekonstrüksiyon Denemesi] Abakan:1997: Abdülkadir İnan. *Tarihte ve Bugün Şamanizm*, Türk Tarih Kurumu, 2000; Fuzuli Bayat, *Türk Şaman Metinleri, Efsaneler ve Memoratlar*, Piramit, Ankara, 2004.

Bugünkü Tuva toprakları, Türkler 5. yüzyılda gelmiştir. 6. yüzyılda ülkeyi Çinliler ele geçirmiş, 7.yüzyılda ise Tuva, Uygur Türklerinin yönetimine girmiştir. 8. yüzyılda bölgenin hâkimi Kırgız Türkleri olmuştur. Dolayısıyla, Türk tarihinin bu dönemlerine ilişkin bilgilerin, Tuva Türkleri için de geçerli olduğu kabul edilmektedir. Bu yüzden olsa gerek Tuvalar Göktürk Kitabeleri'nin varisi sayılmaktadır (Arıkoğlu, 2011⁵).

Cengiz Han, 1207'de Tuvaları kendi idaresi altına almıştır. Moğolların batıya doğru yönelişi de buradan başlamıştır. 500 yıl süren Moğol hâkimiyeti, Tuva'daki Türk kültürünü neredeyse yok etmiştir. Daha sonra Batı Moğol hakanlıkları, Congarlar ve 1757'den sonra Mançuların hâkimiyeti altında kalan Tuva Türkleri, daha sonra Çin hâkimiyetine geçmiştir. 1860 yılında yapılan Çin-Rus Antlaşması gereğince Rus tüccar ve göçmenlerine o günkü adı ile Uranhay-Uygurların ülkesine yerleşme müsaadesi verilmiştir. Tuva halkı, nüfusunun azlığına bakmayarak, 1911'de Çin'de Sun Yat Sen liderliğinde yapılan ihtilali fırsat bileerek bağımsızlığını ilan etmiştir. Fakat bu bağımsızlık uzun ömürlü olmamış ve üç yıldan sonra Rusya'nın himayesini kabul etmek zorunda kalmışlardır (Radloff, 1976: 161).

Rusya'daki Bolşevik ihtilalinden sonra ise komünistlerin tesiri ile 1921'de Tannu-Tuva Halk Cumhuriyeti ilan edilmiştir. Tuvalar, bu cumhuriyetle 1944 yılına kadar yarı bağımsız olarak kalmıştır. O yüzden bu dönem, Tuva tarihinde çok özel bir yer tutmaktadır.⁶ 1944'ten sonra tamamen Sovyetler Birliğine dâhil edilerek kendisine RSFSC'nin (Rusya Sovyet Federatif Sosyalist Cumhuriyeti) bir muhtar bölgesi(Otonom oblast) statüsü verilmiştir. 1961'de bu statü değiştirilerek yine de RSFSC'ye bağlı olan Muhtar Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti(MSSC) statüsü verilmiştir. 1991'de SSCB'nin dağılmasından bu yana Tuva, Rusya Federasyonu içinde özerk cumhuriyet olarak varlığını sürdürmektedir. Günümüzde Ötüken ve dolayına, Ötüken tayga bölgesine en yakın Türk topluluğu Tuva Türkleridir (Devlet, 1993: 379). Tuva Türkleri başlangıçta kendi milli alfabeleri olan Orhun Alfabetesini kullanıyorlardı. Sonra din tesiri ile Moğollardan vasıtasıyla geçen Uygur Türklerinin de kullandığı Sogd Alfabeti kullanıldı. Tuva Cumhuriyeti 28 Haziran 1930 tarihinde Latin Alfabetesine geçmiştir.⁷ 8 Temmuz 1941 tarihinde "devrimci kültürü geliştirebilmek ve SSCB'nin halkların sosyalist kültürüne yakınlaştırmak, Tuva milli alfabetesini ve edebi dilini yeni yüksek seviyeye çıkarmak ve işçi

⁵ <https://www.turkyurdu.com.tr/yazar-yazi.php?id=1545>

⁶ 1938 yılında Sovyetler Birliği'nin vüzcümü 21.258.970 km² idi. 1945'ten sonra ise ve 1990 sonunda 22.402.200 km²'ye ulaşmıştı. Sovyetler Birliği'nin II. Dünya Harbi'ndeki bu toprak kazancı neredeyse bugün Fransa, İspanya ve Portekiz'in toplam yüzölçümlerine eşitti. Moskova'nın kazançları arasında bugünkü Tuva Cumhuriyeti de dâhildi.

⁷ İlk Tuva Latin alfabeti Türkiye'de kullanılan alfabe ile yaklaşık olarak aynıdır. "Ünen" gazetesinde bu alfabe devrimi ilan edilmiştir. Ünen gazetesinin adı Ocak 1931'den sonra "Şın" olarak değiştirilmiştir. https://tr.wikipedia.org/wiki/Tuva_Halk_Cumhuriyeti

kitlelerini Marksizim ve Leninizm bilgileriyle en yüksek şekilde donatmak" bahanesiyle Latin Alfabeti yerine Rusların kullandığı Kril Alfabeti getirilmiştir (Sat, 1964: 47). 1990'lı yılların başında Türk Dünyasının Latin Alfabetine geçiş aşamasında Tuva'nın da tekrar Latin Alfabeti'ne geçişi yönünde büyük tartışmalar gerçekleşmiştir.

Harita – Tuva Özerk Cumhuriyeti

Tuva Cumhuriyeti'nin yüzölçümü 170.500 km² olup, 1989 nüfus sayımına göre nüfusu 308.557'dir. Yenisey'in aşağı mecrasındaki Tuva'ya güneyde Sibiryä, batıda Sayan, Altay, Tannu-Ola, Sangilen ve Doğu Tuva dağları çevreler. Kuzeyinde Krasnoyarsk Kray'ı, kuzeybatısında ise aynı kraya bağlı Hakas Cumhuriyeti batısında Altay Krayı ve buna bağlı Gorno-Altay Cumhuriyetinin güneyinde Moğol Cumhuriyeti ve doğusunda Buryat Cumhuriyeti bulunmaktadır. Başkenti Kızıl (daha önce Kızıl Hoto, ondan da önce Hem Beldiri) olup, belli başlı Turan ve Ersin adlı iki şehir de mevcuttur. 2010 nüfus sayımına göre Tuva'nın nüfusu 313.940'dır. Tuvalıların % 82'si kendi cumhuriyetlerinde yaşamaktadır. Nüfusları az olmasına rağmen benliklerini iyi korumaktadırlar (Kucher, Danilova, Koneva, Nogovitsyna)⁸ Tibet Budizm'inin bir kolu olan Lamaizm'e inanan tek Türk topluluğu Tuvalardır. Nüfusun çoğunluğu Budist'tir. Tuva, Lamaizm'i devlet dini olarak kabul eden birkaç ülkeden birisidir. Bununla birlikte Tuvaların masalları, şiir ve destanları, milli his ve şuurları ile yazılı ve sözlü bütün kültür motiflerinde, eski Türk inanç sistemi olan Şamanizm'in güçlü tesirleri görölmektedir. Diğer Türk topluluklarından farklı

⁸ The population structure of rural settlements of Sakha Republic (Yakutia): ethnic, sex, and age composition and vital statistics", 12 Aralık 2006, <http://www.ncbi.nlm.nih.gov/pubmed/17326393>

bir inanca sahip olmaları, Tuvalar ile öteki Türk boyları arasındaki manevi bağların zayıflamasında önemli bir etken olmuştur (Radloff, 1976: 165).

BATI SİBİRYA TATARLARI

Sibirya bölgesi Batı Sibirya, Doğu Sibirya ve Uzakdoğu olmak üzere üç bölgeye ayrılmaktadır. Sibirya Tatarlarının yaşadığı bölge Batı Sibirya içinde yer almaktadır. Altay Krayı, Kemerovo, Novosibirsk, Omsk, Tomsk ve Tümen Oblastlarının bulunduğu Batı Sibirya bölgesinin yüzölçümü 2.428.000 km² dir (Devlet, 1997: 27). Altay Krayı hariç Sibirya Tatarlarının yaşadığı alan 2.166.000 km² 'lik bir alana tekabül etmektedir. Tobol-İrtiş; Baraba ve Tomsk Tatarları olarak üç gruba ayrılan Sibirya Tatarları oldukça geniş bir alanda dağınık olarak yaşamaktadırlar (Nasilov, 1997: 51; Topsakal, 2011b: 1-3).

Sibirya Tatarları günümüzde Batı Sibirya'nın Tümen, Omsk, Novosibirsk, Tomsk, Tobolsk, Tara, Baraba şehirlerinde ve Tümen, Omsk, Novosibirsk, Tomsk, Kemerovo bölgelerinin köylerinde yaşamaktadırlar. Sibirya Tatarlarının yaşadığı köyler Ob nehrinin kolları olan İrtiş, İşim, Tobol, Çulum, Tom, Om, Tura, Tavda, İset ırmaklarının havzasında bulunmaktadır (Alkaya, 2008: 7;Topsakal vd. 2015: 356-57)

Rusya Federasyonu'nun 2000 yılında federal bölgelere bölünmesinde Batı Sibirya Tatarlarının yaşadığı yerler iki ayrı federal bölgede yer almıştır. Batı Sibirya Tatarlarının yoğun olarak bulunduğu Tümen şehri Ural federal bölgesinde, Omsk, Tomsk, Novosibirsk Sibirya federal bölgesinde kalmıştır. 2002 nüfus sayımına göre Tümen bölgesinde 250.245 Tatar yaşamaktadır ("Natsionalny Sostav Naseleniya", 25 Haziran 2005. www.perepis2002.ru). Sibirya federal bölgesinde Omsk'ta 48.115, Tomsk'ta 20.147 ve Novosibirsk'te 27.880 olmak üzere toplam 253.058 Tatar bulunmaktadır (Şahin, 2005: 165).

1464-1598 yılları arasında Sibiryä'da kurulan Sibir Hanlığı'nın devamı olan Sibiryä Tatar Türklerinin yüzyıllar boyunca yaşadığı coğrafya, tarihi olarak MÖ 3. asırdan itibaren Hun, Göktürk, Uygur, Kimek, Kıpçak gibi Türk boylarının idaresinde bulunmuştur (Arat, 1976:1071).⁹ Bu Türk boyları, Batı Sibiryä Tatarlarının eski ataları olarak kabul edilmektedirler. Bu boylar içinde Kırım Türklerinin de cetleri olan Kuman-Kıpçaklar, Sibiryä Tatarlarının etnik şekillenmesinde en önemli etnik tabaka olarak rol oynamışlardır (Tumaşeva, 1996:87-88). *Sibiryä Tatarları* ve *Baraba Türkleri* diye de bilinen bu Türk boyu, Batı Sibiryä'da İrtiş ve Tobol nehirleri vadilerinde, 'Baraba Bozkırı' diye isimlendirilen bölgede yaşamaktadır.¹⁰ Baraba Bozkırı'nın yanında, Şani Gölleri çevresi de, Baraba Türklerinin yoğunlaştığı bir yerdir. Özellikle Tobolsk, Tümen, Tomsk ve Baraba'da yoğun olarak bulunurlar ve nüfuslarının yoğun olduğu bu şehirlerin adlarıyla da anılırlar (Yusupov, 2003: 29).

Sibiryä Tatarları hakkında önemli çalışmalar yapan Yusupov ve Tumaşeva, Batı Sibiryä'da yaşayan Tatarlar; a) Tobol-İrtiş Tatarları; b) Baraba Tatarları; c) Tom Tatarları olmak üzere üç kısımda değerlendirilmektedir. Tobol-İrtiş Tatarları kendi içinde Tümen, Tobol, Saz yöresi, Tevriiz ve Tara Tatarları olarak beş ayrılmakta ve Sibiryä Tatarlarının en kalabalık grubunu meydana getirmektedirler. Baraba Tatarları, şimdiki idari yapılanmaya göre temelde Novosibirsk eyaletinin Çan gölü çevresinde bulunan Baraba, Çan, Kuybişev ve Venger rayonlarında yaşamaktadırlar (Dmitriyeva, 1981:8). Tumaşeva, Sibiryä Tatarlarının etnik kökeninin Kimek-Kıpçak kabilelerinden teşkil ettiğini ve 9-11. yüzyıllarda Batı Türk ve Uygur kağanlıklarının yıkılmasından sonra Sibiryä Tatarlarının oluşum sürecinin meydana geldiğini belirtmektedir (Tumaşeva, 1999, 1613).

Sibir Türk Hanlığı, 15. y.y'da, Çingi Tura (Tümen) merkezli olarak kurulmuştur. Hanlık, daha sonra merkezini İsker'e (Tobolsk) taşımıştır. 15. ve 16. y.y'da, bölgedeki Tatar Türkleri en parlak dönemini yaşamışlardır. Bu dönemde, Moskova, Çin ve İdil (Volga) boyları başta olmak üzere, dış dünya ile yapılan ticaret büyük gelişme göstermiştir.

⁹ Göktürk, Uygur, Kimek kağanlıklarını oluşturan gruplar Sibiryä Tatarlarının etnik şekillenmesinde etkili olmuşlardır. Özellikle Altın Orda devrinde İbak ve Köçüm Han zamanında Sibiryä Tatarlarının arasına İdil-Ural Tatarları da katılmıştır.

¹⁰ Baraba Bozkırı, Sibiryä'nın batı kesiminde, İrtiş ve Obi nehirleri arasında bulunan bölgedir. Sibiryä'yı aşan demiryolu hattı boyunca uzanmaktadır. 'Baraba Tatarları' ismi, 16.y.y'dan itibaren bölgeye gelmeye başlayan Ruslar tarafından kullanılmıştır. Baraba Türklerinin yaşadığı bölge, idari bakımdan, Rusya'nın Novosibirsk bölgesine bağlı bulunmaktadır. Ancak bu Türk topluluğunun yaşama alanı, Omsk bölgesindeki Tevriiz'e kadar uzanmaktadır. 12. ve 13. yüzyıllarda Batı Sibiryä ve Urallarda yaşayan Kıpçak Türkleri, bugünkü Baraba Tatarlarının atalarıdır. 13.y.y'da Cengiz Han, tüm Kıpçak ülkelerini hâkimiyet altına almıştır. Bu dönemde Moğollar ile Kıpçak Türkleri kaynaşmıştır.

Ruslar 1595'te, Moğol Kalmuklara saldırmak üzere bölgeye geldiğinde, Baraba Türkleri Ruslarla birlikte hareket etmiştir. 17.yüzyılda Baraba bölgesi Kazak Türklerinin idaresi altında kalmıştır. Fakat bölge, 18.yüzyılda Rus yönetimi altına girmiştir. Çarlık daha sonra Baraba ve Kazak Türklerini vergiye bağlamıştır. Böylece bölgede kesin bir Rus hâkimiyeti dönemi başlamıştır (Kurat 2014: 98).

Bölgedeki ilk Rus yerleşimleri, 1722'de askeri savunma noktaları olarak Üst-Tara, Kainsk ve Kargat'ta görüldü. 18.yüzyılda Çarlık Rusyasından kaçan rejim muhalifleri, Baraba bölgesine yerleşmeye başlamıştır. Daha sonraları Çarlık, buralara gönüllü Rusların yerleşimini teşvik etmiştir. Ruslar, Çarlık döneminden beri, tüm diğer coğrafyalarda olduğu gibi, Baraba Bozkır'ında da, Tatar-Türk köylerinin arasına Rus, Ukraynalı ve diğer milletlerden nüfus yerleştirmek ve yeni köyler oluşturmak suretiyle, bölgedeki Türk nüfusu azınlık durumuna düşürmüştür. Çarlık, 1822'de yayımladığı bir fermanla Baraba Türklerini 'Yerel Halk' diye tanımlamış ve ağır vergilere bağlamıştır. Rusların iskân politikası ve ekonomik baskıları yüzünden, Baraba Türklerinin özerkliği 19. yüzyılda ortadan kalkmıştır (Yusupov, 2003: 30).

Bolşevik Devrimi'nden sonra Baraba Bozkır'ında büyük değişimler başlamıştır. 1930-1931'de mülkiyet kolektifleştirilmiştir. Sibiryâ nüfusunun yaklaşık 15 milyonu da Batı Sibiryâ bölgesinde bulunmaktadır. (Trakanov, 1950:68).¹¹ Prof. Dr. Nadir Devlet, 1996 yılı için Sibiryâ Türklerinin nüfus tahminini vermiş ve Sibiryâ'daki Türk nüfusunu 1.017.938 olarak vermiştir. Bu Türk nüfusunun 150.000'i de Batı Sibiryâ Tatarları olarak gösterilmiştir. Devlet'e göre Sibiryâ'daki Türklerin nüfusu şöyledir: Yakut 428.988, Tuva 245.296, Batı Sibiryâ Tatarları 150.000, Hakas 90.435, Altay 81.249, Şor 16.970, Dolgan 5000 (toplam 1.017.938) (Devlet, 1997:45). Sibiryâ bölgesindeki Türkler üzerine değerli çalışmaları bulunan Nasilov Sibiryâ'da yaşayan Türkleri; Yakut, Tuva, Hakas, Şor, Altay, Dolgan, Çulım, Tofa ve Sibiryâ Tatarları olarak dokuza ayırmaktadır. Nasilov, tamamını 900.000 olarak belirlediği Türk unsuru içinde bulunan Sibiryâ Tatarlarının 1989 yılı itibarıyla nüfuslarının 190.000'e yakın olduğunu kaydetmektedir (Alkaya, 2008:8; Nasilov, 1997: 51).

2002 Nüfus sayımına göre Tomsk Oblastında yaşayan Çulım Türklerinin sayısı 656'dır. 2010 nüfus sayımına göre 355'tir. Çulım Türkleri arasında saha araştırması yapan Başbuğ'un verilerine göre Çulım Türkçesi konuşabilen toplam nüfus iki elin parmaklarını geçmemektedir. Başbuğ'a göre, "günümüzde, Güney Sibiryâ'da Teguldet ve Paseçnoe köylerinde yaşayan Çulım Türkleri arasında Çulım

¹¹ Sibiryâ'daki asıl Rus nüfusu 19. yüzyılın son çeyreğinde yoğunlaşmıştır. 1882-1900 yılları arasında Sibiryâ'ya 1.3 milyon Rus gelmiş ve zamanla Rus nüfusu bütün Sibiryâ'ya yayılarak ezici bir çoğunluğa ulaşmıştır. Bkz. Aleksandr A. Trakanov, *Sürgünler Diyarı Sibiryâ* (Çev. Sadullah Cenkeçi), Kardeşler Basımevi, İstanbul 1950, s. 68.

Türkçesini konuşabilen Teguldet'te iki, Novoşumilova'da 2, Pasenoe'de ise yaklaşık beş kişi bulunmaktadı.  köyde ulum Türkçesini anlayabilen yaklaşık 50 kişi olduğu sanılmaktadır" (Başbuğ 2015: 326). Baraba Tatarlarının çok büyük bölümü, tüm Rus baskılarına rağmen Müslüman olarak kalmayı başarmıştır. 10. yüzyıldan itibaren bölgede İslamiyet hızla yayılmaya başlamıştır. Müslümanlık ayrıca, Tatar Türk boylarının kendi aralarında birleşmesine ve bütünleşmesine yardımcı olmuştur.

HAKASLAR

Minusin, Abakan, Yenisey ve Sibiryа Türkleri adlarıyla anılan Hakaslar, günümüzde, çok eski ve kültür ve medeniyetlere sahne olan Güney Sibiryа'daki orta Yenisey-Abakan havzasında yaşayan ve Sagay, Kaç, Koybal, Kızıl, Kamasin, Kırgız, Beltir boylarına ayrılan Kırgız kökenli Türk boyudur (İnan, 1968:50-54).¹² Eskiden Rus etnografya edebiyatında bu Türkler, Abakan ve Minusin Tatarları olarak adlandırılmıştır. Hakas halkının bundan etkilenererek kendi kendini Tatar olarak adlandırmaya başlamasına karşın, aydın kesim 10.yüzyılın başında ulusal ad olarak Çinliler tarafından kullanılmış olan Hakas adını benimsemiştir. Hakasların bağlı olduğu Kırgızlar, Miladi 4.y.y'a kadar Çinlilerle yakın ilişkide bulunmuştur. 6. y.y'da Göktürklerle uzun süre savaşlar yapmışlardır. 8. y.y'da Yenisey boylarından Sibiryа'ya kadar uzanan bozkırlarda yarı bağımsızlık kazanmışlardır. Eski Runik Türk alfabesi de, bu dönemde Kırgız Devleti tarafından keşfedilmiştir. Cengiz Han döneminde, Kırgızların yaşadığı bölge Moğol hâkimiyeti altına girmiştir. 16. y.y'da dağılan Kırgız boyları, Kalmuk-Oyrat Hanlığı'na vergi vermek zorunda kalmıştır. 1727'de Çin ile Rusya arasında imzalanan anlaşmayla, Hakas toprakları Rus İmparatorluğu'na dahil edilmiştir. 1822'de Rus arlığı, Hakasya'yı, yen kurulan Yenisey eyaletine bağlamıştır. Bölgedeki Türklerin büyük bölümü, yurtlarını terk edip başka diyarlara g ederken, ülkenin verimli toprakları, bölgeye yerleştirilen Ruslara dağıtılmıştır (Anzerlioğlu, 2004: 80).¹³

1905'te Rusya'da başlayan karışıklıklar zerine, Hakaslar da bağımsızlık çabalarını artırmıştır. Bu çabalar neticesinde, 1923'te 'Hakas Uyezdi' kurulmuştur. Ekim 1930'da Hakas halkına özerklik tanınmıştır. 3 Haziran 1991'de Rusya Yüksek Sovyeti, aldığı bir kararla, Hakas zerk Bölgesi'ni 'zerk Cumhuriyet'e dnştrmştir (3 Eylül 2016. <http://khakasia.ru/khakasia/demography>).

Hakasya halen, Rusya Federasyonu'na bağlı bir özerk cumhuriyet olarak varlığını sürdürmektedir. Yzlm 64.40 km²'dir. Hakasya'nın 2010 yılında yapılan nüfus sayımına göre Hakas Türklerinin sayısı 72,959'dur.

¹² A. İnan, Sagay Türkleri (Abakanlılar (Makaleler İncelemeler) 1, Ankara 1968, ss. 50-54.

¹³ Yonca Anzerlioğlu, "Geçmişten Günümüze Türk Dünyasında Hristiyan Türkler", *Karadeniz Araştırmaları* 2, 2004, s.80.

ALTAYLAR

Altaylılar etnik terimi, Türkiye’de ve Rusya’da çeşitli dönemlerde farklı içerikler arz etmiştir. Önceleri Türkiye’de *Altaylılar* dendiğinde Sibiry’a’nın Altay-Sayan dağlık bölgesinde ve Ob, Abakan ve Yenisey ırmaklarının kaynak ve havzalarında yaşayan çeşitli Türk boylarının tamamı kastedilmektedir. Rus etnografyasında ise *Altaylılar* terimi, ancak Altay-Sayan bölgesindeki Altay Kiji, Teleüt, Telengit, Tölös gibi boylar için kullanılmış, Abakan ve Yenisey havzasında yaşayan Türk boylarına *Abakan* ya da *Minüsin Tatarları* denilmiştir.

Orhon Yazıtlarında adı geçen Tölös boylarının uzantısı oldukları tahmin edilen Altaylıların eski tarihi, bütün Türk ulusunun eski tarihinin aynısıdır. 15. yüzyılda Batı Moğollarından olan Kalmuk-Oyrot boylarının kurdukları göçebe devlete tabi olan Altaylılar, kendilerine Oyrot demektedir. Komşuları ve Ruslar tarafından *Dağ Kalmukları* olarak da adlandırılmışlardır (Anzerlioğlu, 2004:82).

100.000 km²’ye yaklaşan bu topraklarda 90.000 Altay Türkü yaşamaktadır. Milattan önceki yıllarda Sakalar ve Hunların, milattan sonraki yıllarda ise Göktürk – Uygur ve Kırgız devletlerinin hâkimiyeti altına giren bu bölge, 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Rusların işgaline uğramıştır. Ruslar tarafından hızla Hıristiyanlaştırılan Altay Türkleri, ülkelerini büyük bölümü dağlık olduğu için balıkçılık, ancılık ve avcılıkla geçinmeye çalışmaktadırlar (Topsakal vd. 2015: 400).

Dağlık Altay Özerk Cumhuriyeti

1756 yılında Kalmuk Devleti Çin tarafından ortadan kaldırıldıktan sonra Altay’da Çin egemenliği başlamıştır. Çinlilerin baskılarından kaçan Altay beyleri Rusların himayesine sığınmışlardır. Böylece 18. yüzyıldan başlamak üzere bölge Rusların egemenlik alanına katılmıştır. 1834 yılında *Altay Dini Misyonu* kurulmuştur. Özellikle 1855 yılında Rus göçmenlerin istedikleri yerlere yerleşmelerine izin verilmesinin ardından bölgeye yoğun Rus göçü başlamıştır (İnan, 1976: 1282).

Topraklarını ellerinden alan ve kendilerine Hıristiyanlaşmaları için baskı yapan Ruslara karşı Altaylılar, 20. Yüzyıl başında Rus etnografyasında *Burhanizm / Burhancılık* adıyla da bilinen *Ak Yang Hareketi*’yle cevap vermişlerdir (Carlson, 1983). Kalmuk-Oyrot egemenliği devri, Rus idaresine nazaran, ideal bir devir sayılmıştır. *Ak Yang*’a göre, *Kara Din* (Şamanizm) tanrıları Ruslara karşı bir şey yapamıyor, öyleyse kurtarıcı Oyrot Han’ın *Ak Din*’ine bağlanmak gerekiyordu. *Ak Din* düşüncesi, Şamanist inançlarla Budizmin karışımı bir görünümde olup bu inanca göre kanlı kurbanlar, Ruslarla yemek yemek, onlarla dost olmak, Rus paralarını kullanmak yasaktı (Şahin, 2002: 737).

1904 yılında binlerce Altaylının ayin yaparken basılmasıyla *Ak Yang Hareketi* Rus hükümeti tarafından açığa çıkarılmış ve harekete katılanlar tutuklanmıştır. 1905 İhtilali'nden sonra kurulan I. Devlet Duma'sının müdahalesi ile Ak Yang yandaşları ölüm cezasından kurtarılmıştır. Sovyet döneminde *Burhancılık* hareketinin sebebi olarak Çin - Rus ticaret sermayelerinin rekabeti gösterilerek hareket önderlerinin Çin ajanları olduğu iddia edilmiş ve böylece Altaylılar hareketinin ulusal özelliği bastırılmıştır.

1922-1948 yılları arasında Oyrot Özerk Bölgesi olarak adlandırılan bölgenin adı bundan sonra *Dağlık Altay Özerk Bölgesi* olarak değiştirilmiştir. Bu bölge Rusya Federasyonu'na bağlı Altay Krayı'nın içinde yer almıştır. 1990'lı yılların başında Sovyetler Birliği dağılma sürecine girince 3 Temmuz 1991 yılında bölge Dağlık (*Gorno*) Altay Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'ne, 7 Mayıs 1992'de de Altay Cumhuriyeti'ne dönüşmüştür (Şahin, 2002: 740). *Dağlık Altay Cumhuriyeti* adıyla Rusya Federasyonu'na bağlanmışlardır (Pustagaçev, 1997:283). Bu cumhuriyetin günümüzdeki başkenti Gorno-Altaysk'tır. Dünyanın en güzel doğal yapısına sahip olan ülkelerinden biri olan Altay ülkesinin önemli bir bölümü 2001 yılında UNESCO tarafından dünya mirası olarak tescillenmiştir. 2010 yılında yapılan nüfus sayımına göre Altay bölgesindeki Altaylıların sayısı 54.000, Rusya'da yaşayan Altaylıların toplam sayısı ise 367.000'dir ("Siberian Turks", 9 Aralık 2016. <http://www.taunity.org/siberian-turks/>). Bu bölgede Altaylılar Hakaslardan demografik yönden daha iyi bir yüzdeye sahiptirler. Kazaklarla birlikte % 30'luk bir orana ulaşmışlardır

Altay Türklerinin geleneksel inancı Şamanizm'dir. Bununla birlikte ülkede, Rusların dayatmasıyla Hristiyanlık da yaygınlaşmıştır. Altaylardaki Şamanlık inancına göre, dünyanın bir sonu vardır.

"Zamanla insanların sayıları azalacak, günah ve kötülükleri artacak, iyi Tanrı Ülgen, dünya ile ilgisini kesecek ve kötülük Tanrısı Erlik her şeye egemen olacaktır. Ayrıca insanlar, Ülgen'i unutacak, iyi Tanrılar ile kötü Tanrılar çarpışacak ve sonunda herkes öldükten sonra Ülgen tek başına kalacaktır. Daha sonra da Ülgen'in buyruğu ile tüm ölümler dirilecektir." (Kaşıkçı ve Yılmaz,2001:240).

Saha Türkleri gibi Şaman inancına mensup olan Altaylarda zamanla dinin etkisi azalmıştır. 1904'ten itibaren, komşu Budist toplulukların da etkisiyle, Budizm inancı Altaylar arasında yayılmaya başladı (Köprülü, 1959: 34). Daha sonra Ortodoks misyonerlerin yoğun gayretiyle Hristiyanlık da kısmen yayıldı. Üst-Kan civarındaki Kazak nüfusunun yaşadığı bölgede, Hristiyanlaştırma girişimleri yoğun olmuştur; bu Kazaklar, bir asır önce, Rusların baskısı altında zorla Hristiyanlaştırıldı. İsimleri de Ruslaştırılmasına rağmen bu Kazaklar, günlük

hayatta eski geleneklerini yaşatmaktadır. Dağlık Altay Cumhuriyeti'nin Kazakistan sınırına yakın olan Koşağaç bölgesinde yaşayan Kazak Türkleri, İslam dinine mensuptur. İslam kültüründen uzak olmalarına rağmen, Altay Türkleri *Kuday* (Allah) ve *Şayta* (Şeytan) isimlerini kullanmaktadır.

ŞORLAR

Şorlar, Altay Dağlarının kuzey yamaçlarında ve Tomi ırmağı boylarında yaşayan ve Hakasça ile Altayca arasında yer alan bir Türk lehçesini konuşan küçük bir Türk topluluğudur. Günümüzde buldukları toprakların tamamı Rusya Federasyonu'na bağlı Kemerovo bölgesinin içinde yer almaktadır (Devlet, 1993: 214).

Etnografya biliminde Kuznetsk Tatarları, Mrass ve Kondoma Tatarları, Abalarlar, Şorlar vb. gibi değişik adlarla bilinen bu topluluk için *Şor* etnik adını ilk defa 19. yüzyılın sonunda W. Radloff kullanmıştır (Radloff, 1989: 92). *Şor* adının kullanımının yaygınlaşması, Sovyet dönemine, özellikle de 1930'lu yıllara denk gelmektedir (Patruşeva, 2002: 1284).

Son olarak Sibir Hanlığı'nın yönetiminde bulunan Şor bölgesi, 16. yüzyılın sonuna doğru Rusya'nın hâkimiyeti altına girmiştir. Şamanizm inancında olan Şorlar, Rus misyonerlerin 19. yüzyıldaki faaliyetleri sonucunda Hristiyanlığı kabul etmişlerdir; Ruslar 1858'de Kuzdeyevka'da misyoner merkezi açarak, Şorları Hristiyanlaştırıp Rus Ortodoks Kilisesi'ne bağlamışlardır. Ancak Sovyet döneminde yapılan ateizm propagandası etkisiyle Şorlar bu dinle zaten zayıf olan ilişkilerini kesmişlerdir. Günümüzde Şorlar arasında Şamanist inançlar yaşamaya devam etmektedir.

1926'da Şorların % 70'ini içine alan Dağlık Şor Milli Bölgesi kurulmuştur. Fakat 1939'da bu idare bölgesi lağvedilmiş ve toprakları Rusya Federasyonu'nun Kemerovo Oblastı'na bağlanmıştır. Bundan sonraki dönemde Şorlar ana dilinde eğitilden ve ulusal kültürlerinin gelişmesini sağlayacak diğer olanaklardan yoksun bırakıldıkları için ulusal geleneklerinden uzaklaşmışlar ve birçoğu ana dilini yitirmiştir. 1989 nüfus sayımı verilerine göre, Şorların ancak % 6'sını teşkil eden yaklaşık 1.000 kadar kişi sadece ana dilini iyi derecede konuşmakta olup, % 42'si sadece Rusçayı gündelik dilde kullanmakta, kalan kısmı ise Şorca'yı ana dili olarak kabul etmekle birlikte Rusça konuşmayı tercih etmekteydi (Devlet, 1993: 393).

Rusya'da 1990'lı yıllarda yaşanan değişimin etkisi altında ulus olarak bilinçlenmeye başlayan Şorlar, günümüzde ana dilinde eğitime eskiye nazaran daha çok önem vermektedirler. *Novokuznetsk Pedagoji Enstitüsü*'nde Şor Dili ve Edebiyatı bölümü açıldığı gibi, birkaç okulda da eğitim programına Şorca dilbilgisi dersleri koyulmuş ve bazılarında da Şorca kursları açılmıştır, fakat bu faaliyetler

şimdilik istenen sonucu vermemektedir (Alekseyev, 1994: 67-68). Son yıllarda kurulan şor milli kurumlarının hedefleri arasında şorca'nın kullanım alanını genişletme, milli özerklik elde etme, geleneksel ekonomi yöntemlerini canlandırma gibi hedefler yer almaktadır.

1979 nüfus sayımına göre nüfusları 16.033 olan şorlar topluca Kemerovo eyaletinde Novokuznetsk civarında yaşamaktadırlar. şorlar çok eski zamandan beri demircilik sanatı ile meşhurdurlar. Yerleşik bir hayat sürmekte olup tarım ve hayvan beslemekle geçinirler. 2002 nüfus sayımına göre Kemerovo Oblastı, Altay'lar ve Hakasya'daki nüfuslarının toplamı 13.975 olarak belirlenmiştir. 2010 nüfus sayımına göre 12.888 oldukları saptanmıştır (8 Aralık 2016. <http://taunity.org/siberian-turks/>).

DOLGANLAR

Dolganlar, Yakutistan'ın Anabar bölgesinde ve Yakut ülkesinin uzak kuzeyindeki Taymir yarımadasında bulunan küçük bir Yakut boyudur. Kendilerini *Saha* olarak da adlandıran Dolganlar Yakutçanın Evenkçenin etkisi altında kalan bir lehçesini konuşmaktadırlar. Bir Yakut boyunun adı olan Dolgan kelimesi ancak 1935'ten itibaren etnik ad olarak kullanılmaya başlanmıştır (Şahin, 2002: 740). Dolganların geleneksel inancı Şamanizmdir (İnan, 1976: 1282).

Taymir yarımadası, idari olarak Krasnoyarsk Krayı'na bağlıdır. Dolganlar'ın özerk ilinin adı, Krasnoyarsk Krayı'na bağlı Taymir Özerk Okruğ'udur. Nenetsler, Kuzey Buz Denizi'nin Avrupa-Asya sahillerinde geniş sahaya yayılmış olan Fin kavmi Samoyedlerin bir bölümüdür. Bazı Türkologların ve antropologların iddialarına göre, Dolganlar da Samoyedlerden olup Yakutlar tarafından Türkleştirilmişlerdir. Çünkü 19. yüzyılın ortalarına kadar Sibiryа'nın bütün yerlileri, hatta sömürgeci Ruslar, Yakutçayı ortak anlaşma dili olarak kullanmışlardır (Androsova, 1997:235-242). Sert tabiat şartları yüzünden oldukça ıssız bir bölge olan 820.000 km²'lik Taymir yarımadasında, 1989 yılında ancak 55.000 civarında insan yaşamaktaydı; 1979 nüfus sayımında bu rakam 47.322 idi (*Çislennost Naseleniya i Nekotonye Sotsialno-Demografıçeskiye Harakteristiki Natsionalnostey i Narodov RSFSR / İstatistik Rehber/, RSFSC Devlet İstatistik Komitesi, Moskova, 1991*). 2002 nüfus sayımında Taymir Özerk Okruğu'nun nüfusu 39.786 olarak saptanmıştı. 2002 yılında Taymir ve Krasnoyarsk Krayı'ndaki Dolgan nüfusu 7.261 olarak tespit edilmiş bu sayının 5517'si Taymir Özerk Okruğunda idi. 2010 yılında Dolgan nüfusu ise 8000'di (8 Aralık 2016.<http://taunity.org/siberian-turks/>).

Bu rakamlardan da anlaşılacağı üzere çok geniş bir sahayı ya da başka deyişle Türkiye'den daha geniş bir sahayı kapladığı halde insanların yerleşmesine müsait değildir (Devleti 1993:384). 1989 yılı nüfus sayımında Dolganların % 84,1'i

ana dil olarak Dolgancayı, % 15,2'si ise Rusçayı belirtmişlerdir. Ayrıca Dolganların çoğu Rusçayı ikinci dili olarak iyi derecede konuşmaktadır (Zekiyev, 2002:620). Taymır Özerk Okruğu'nun idari özerklik statüsü, 17 Nisan 2005 tarihinde yapılan bir referandum kararına istinaden 1 Ocak 2007 tarihinde kaldırılıp Krasnoyarsk Krayı'na bağlanmıştır. Bölge Rusya'nın ve Asya'nın en kuzey noktasını oluşturmaktadır. İsmi Taymır Yarımadasından almıştır. Taymır Özerk Okruğu'nda ağırlıklı olarak Türk soyundan gelen Yakutlara yakın akraba olan Dolganlar yaşamaktadır. Dolayısıyla Dolganların Türk kökenli oldukları tartışmasızdır.

SİBİRYA TÜRKLERİNDE DİL

Rusya Federasyonu Anayasası'na göre cumhuriyet statüsündeki idarî birimlerin kendi anayasasını düzenleme ve kendi dilini devlet dili olarak ilân etme hakkının doğması bakımından bu halkların cumhuriyet statüsüne geçmesi büyük bir önem arz etmektedir. Kendi adını taşıyan bir cumhuriyete sahip olan Türk halklarının dilleri devlet dili konumundadır. Tüm bu halkların dillerinin konumları öncelikle “Rusya Federasyonu'ndaki Halkların Dilleri Hakkındaki” Federal Yasa'ya (1991-1998), daha sonra da cumhuriyetlerce kabul edilen dil yasalarına ve cumhuriyetlerin kendi anayasalarına dayanmaktadır (Yılmaz, 2010: 32).

Rusya Federasyonu'nda Rus olmayan nüfus arasında bir anadilini kaybetme ve Rus diline geçiş eğilimi gözlenmektedir. Örneğin 1970-1989 yılları arasında kendi millî dilini bırakıp Rusçaya geçenlerin sayısı iki kat artmıştır. Ayrıca bu dönemde millî okullarda çocukların eğitim öğretim görmesi de büyük prestij kaybına uğramıştır. 80'li yılların ikinci yarısında Rus olmayan çocukların ancak %9'u millî okullarda eğitim görmüştür. Bugün bağımsız olan Birlik Cumhuriyetleri bir tarafa bırakılırsa bu dönemde sadece Başkurt, Tatar, Saha ve Tuvalarda orta eğitim anadillerde olabilmıştır. Diğerlerinde ise en fazla ilk üç ya da dördüncü sınıfta anadilde eğitim verilebilmiştir (Yılmaz, 2010: 34; Romaşkin, 1999, 10.09.2007. <http://www.philology.ru/linguistics2/romashkin-99.htm>).

Genel olarak bakıldığında, Sibirya'da varlığını sürdüren ve buldukları cumhuriyete adlarını veren Saha, Tuva, Hakas ve Altay halklarının anayasaları ve dil yasalarının en son şekilleri ile Rusya Federasyonu Anayasası ve Rusya Federasyonu Halklarının Dilleri Hakkında Yasa'nın çerçevesi dışına çıkmadıkları görülür. Hepsinde de Rus dili devlet dili olarak kabul edilmiş, ayrıca Rusçaya uluslararası ilişki dili statüsü de verilmiştir. Sadece Tuva'nın 1992'de kabul edilen ilk anayasası ile diller hakkında yasanın ilk şeklinde sadece Tuva dili devlet dili olarak kabul edilmiş, Rusçaya ise resmî dil olmasının yanı sıra uluslararası ilişki dili statüsü verilmiştir. Ancak hemen 1992 yılında diller hakkında Yasada değişiklik yapılarak

her iki dil de devlet dili olarak ilân edilmiştir (Yılmaz, 2010: 26-48).¹⁴ Yöneticilerin her iki devlet dilini de bilmeleri gereğini ortaya koyan maddeler kişilere seçme ve seçilme özgürlüğü sunan federal yasalara aykırı bulunmuş, dolayısıyla bu maddeler değiştirilmiştir (Yılmaz, 2010: 40-43; “Yazkovaya reforma v Rossiyskoy Federatsii”.¹⁵

Devlet Başkanının göreve başlama yemininin hangi dilde edileceği konusunda da söz konusu halkların anayasalarında farklı yaklaşımlar vardır. Bazı anayasalarda yerli dillerin saygınlığını artırmaya yönelik olarak her iki devlet dilinde de göreve başlama yemininin edilmesi öngörülmüştür. Tuva Cumhuriyeti'nin ilk anayasasında, Saha ve Altay Cumhuriyeti anayasalarında yeminin her iki devlet dilinde de edilmesi söz konusudur. Hakas Cumhuriyeti Anayasası'nda ne yöneticinin hangi dilleri bilmesi gerektiği, ne de yeminin hangi dillerde olması gerektiğine dair bir ibare yoktur. Tuva'nın 2002'de kabul edilen anayasasında da yeminin dili ile ilgili ibare kaldırılmıştır (Yılmaz, 2010, 47).¹⁶ Rusya Federasyonu'nun eğitim-öğretim ile ilgili yasında genel öğretim kurumlarında eğitim-öğretimin dilinin ne olacağının kurumun yönetimince ya da kurumun yönetmeliginde belirleneceği belirtilmiştir (Romaşkin, 1999, 10.09.2007. <http://www.philology.ru/linguistics2/romashkin-99.htm>). Tuva Cumhuriyeti'nin dil yasında bu konuya bir sınırlama getirilmiştir. Bu yasa aynı zamanda yerli dil lehine şartların oluşturulması bakımından da diğerlerine göre en uygun şartları sunmaktadır. “

¹⁴ Yasalarda dilin doğrudan hukuki konumunu belirleyen yasa maddeleri dışında dilin saygınlığını artırmaya yönelik tedbir niteliğinde maddelerin bulunuşu da dikkat çekmektedir. Örneğin, Saha ve Tuvaların anayasa ve dil hakkında yasalarının ilk şekilleri göz önüne alındığında bu cumhuriyetlerde yaşayan diğer milletlerin temsilcilerinin de yerli halkın dilini öğrenmeye özendirmesi için devlet organlarında çeşitli yüksek görevlere seçilme koşulu olarak her iki devlet dilinin de bilinmesi koşulunun konulduğu görülür. Aslında her iki devlet dilinin bilinmesi, dilin insanları birleştirici işlevi göz önünde tutulduğunda yönetici kesimin toplumun her kesimine eşit duruş sergilemesinin, ayrıca yerli nüfustan kadroların artırılmasının da bir çözümü gibi de görülmüştür. Ancak bu koşul, bazen toplumun bazı çevrelerinde insanların istedikleri kişiyi aday gösterebilme hakkının engellenmesi gibi de algılanabilmiştir. Bkz. Gülüm Killi Yılmaz, “Sibirya Türk Halklarının Dillerinin Hukuki Konumu ve Dil İle İlgili Yasalar”, *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, 7(4), Aralık 2010, ss.26-48..

¹⁵ Federal Yasanın “Rusya Federasyonu Vatandaşlarının Seçmen Haklarının Temel Garantileri” başlıklı 4. maddesinde “Rusya Federasyonu'nun her vatandaşı dile bağlı olmaksızın seçebilir ve seçilebilir.” demektedir. <http://www.portalus.ru/modules/linguistics/print.php?subaction=showfull &id=110665>, Erişim: 17.08.2007.

¹⁶ Anayasanın son şeklinde mahkemelerin diline dair de bir ifade bulunmamaktadır. Oysaki Hakas, Altay, Saha Cumhuriyetlerinin yasalarında mahkemelerin her iki devlet dilinden birinde olabileceği, dil bilmeyenlere anadilinde mahkemede ifade verme özgürlüğü verileceği ve bir tercüman sağlanacağı belirtilmektedir. Eğitim ve öğretimin dili ile ilgili olarak da temelde bütün cumhuriyetlerin dil yasaları tüm vatandaşlarına eğitim ve öğretimin dilini seçme özgürlüğünü garanti ediyor ise de eğitim ve öğretimin hangi dilde olacağı ile ilgili farklı şartlar sunmaktadırlar. Bkz. Gülüm Killi Yılmaz, *a.g.m.* ss.26-48..

SONUÇ

Sibirya, Türklerin ilk yurdu olup günümüzde de Sibirya Türkleri bu topraklar üzerinde yaşamlarını sürdürmekte ve bir anlamda anayurtlarının geleceğini belirlemektedirler. Bu coğrafyadaki Sibirya Türk halklarından Saha, Tuva, Hakas, Altay Türkleri kendi adlarını verdikleri cumhuriyetlerde yaşamaktadırlar. Bu halkların yaşadıkları bölgelerin cumhuriyet statüsü kazanması, bu statü sonucu olarak söz konusu halkların kendi anayasasını yapma ve cumhuriyete adını veren halkın dilini yani unvan dilini devlet dili olarak kabul etme haklarını elde etmiş olmaları bakımından önemlidir (Killi, 2010: 351).

Güney Sibirya'da, Rusya Federasyonu içerisinde üç Türk cumhuriyeti olan Tuva, Altay, Hakas Cumhuriyetleri ve sayıları azalmış çeşitli Türk toplulukları bulunmaktadır. Bu cumhuriyetlerden Tuvalıları diğerlerinden ayıran temel farklılıkları, kendi cumhuriyetlerinde nüfusça % 82'ye varan çoğunluğa sahip olmaları ve diğer Türk topluluklarından farklı olarak Budist-Lamaist olmalarıdır.

Altaylar, Altay Cumhuriyetinde %30 civarında bir nüfusa sahiptir. Altaylar Hristiyanlaştırılmış bir Türk topluluğu olmakla birlikte Kamlık inancını canlı olarak yaşatmaktadırlar. Hakaslar ise Hakasya Cumhuriyeti'nde % 11 civarında bir nüfusa sahiptirler ve kendi yurtlarında azınlık durumuna düşmüşlerdir. Hakaslar da Altaylar gibi Hristiyanlaştırılmış bir Türk topluluğu olmakla beraber, eski Kamlık inançlarının etkisini devam ettirmektedir. Hakaslar nüfuslarının azlığı sebebiyle dillerini canlı olarak kullanma alanı bulamamaktadırlar. Bu yüzden Hakasça önlemler alınmazsa gelecekte kaybolmakta olan diller listesinde olacaktır.

Güney Sibirya'da bu üç cumhuriyette bulunanlar dışında Türk toplulukları da vardır; Şorlar, Tofalar (Karagaslar), Çulım Türkleri (Golden, 2002: 347, Başbuğ 2015)¹⁷ bunlardan bazılarıdır. Bu topluluklar buldukları bölgelerde kendi kültürlerini yaşama, dillerini kullanma şansı bulamadığından tümüyle yok olmak üzeredir. Güney Sibirya bölgesinde yaşayan Tuva, Hakas ve Altayların tarihsel geçmişlerinde en önemli yere Kamlık inancının sahip olduğunu söylemek mümkündür. Sibirya'da Hakas ve Tuva'da yerli halklar ile Rusların arasında ciddi boyutlarda etnik arası gerilimlerin yaşandığı da bir gerçektir. Ruslarla yerli halk arasında etnik gerilime zemin hazırlayan etken, siyaset ve hukuk sistemi alanında çözümünü bekleyen sorunlardır.

¹⁷ Radlov'un zamanında küçük Çulım Tatarları topluluğu 500 kişiden oluşmaktaydı ve Çulım nehri üzerinde yaşamaktaydılar. Bkz.P.B. Golden, *Türk Halkları Tarihine Giriş*, Çev. Osman Karatay, Karam Yay., Ankara 2002, s. 347.

KAYNAKÇA

AKINER, Shirin, *Islamic Peoples of the Soviet Union*, London 1983.

ALEKSEYEV, M. Y., "Şorskiy Yazık", Krasnaya Kniga Yazıkov Narodov Rossii, "Academia", Moskova, 1994.

ALKAYA, Ercan. "Sibirya Tatar Türkleri ve Dilleri", Turkish Studies, International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Volume 3/7 Fall 2008 ,ss.1-16.

ANDROSOVA, S. İ. "Dolganskiy Yazık", Yazıkı Mira: Tyurkskiye Yazıkı, Bişkek, 1997, ss. 235-242.

ANJİGANOVA, L.V., Traditsionnoye Mirovozenniye Hakasov. Opt rekonstruksiyi [*Hakaslan Geleneksel Dünya Görüşü: Rekonstrüksiyon Denemesi*] Abakan; 1997.

ANZERLİOĞLU, Yonca. "Geçmişten Günümüze Türk Dünyasında Hristiyan Türkler", *Karadeniz Araştırmaları*, Sayı 2, 2004, ss.73-91.

ARAT, Reşit Rahmeti, "Sibir Hanlığı", İA, VI, 1976, ss.1071-1074.

ARIKOĞLU, Ekrem. "Güney Sibirya Türkleri", Yıl 100 - Sayı 287, Temmuz 2011 - <http://turkyurdu.com.tr/1545/guney-sibirya-turkleri.html>,

BAŞBUĞ, Fırat. "Çulım Türklerinde Balıkçılık", Balık Kitabı, Ed. Emine Gürsoy Naskali, Kitabevi:İstanbul, ss.297-332, 2015.

BAYAT, Fuzuli, Türk Şaman Metinleri, Efsaneler ve Memoratlar, Piramit, Ankara, 2004.

BOYKO, V.İ. (Baş Editör), Jiznenny potensial etnokultumogo razvitiya sovremennoy Sibiri [*Günümüz Sibirya'sının Etno-kültürel Gelişmesinin Hayati Potansiyeli*], Rusya Eğitim Akademisi Altay Bölgesel Bilim Merkezi Yay., Bamaul, Novosibirsk, Moskova, 1999.

CARLSON,C., "Kazak Writers Wishful about Greater Cultural Autonomy in Yakutia", RLR, 16 Eylül 1983.

Çislennost Naseleniya i Nekotonye Sotsialno-Demografiçeskiye Karakteristiki Natsionalnostey i Narodov RSFSR / İstatistik Rehber/, RSFSC Devlet İstatistik Komitesi, Moskova, 1991.

DELİÖMEROĞLU, Yakup, “Hakaslar ve Hakasya”, Yeni Türkiye, Türk Dünyası Özel Sayısı II, S.16, Temmuz-Ağustos 1997, ss.1570-1587.

DEVLET, Nadir. Çağdaş Türk Dünyası, Marmara Üniversitesi Yayınları, 1989.

DEVLET, Nadir, Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi, Ek Cilt, Çağ Yay., İstanbul 1993.

DEVLET, Nadir, “Sibirya’daki Halkların Demografik ve Ekonomik Potansiyelleri”, Sibiryա Araştırmaları (Haz. Emine Gürsoy-Naskali), Simurg Yay., İstanbul 1997, ss. 25-46.

DEVLET, Nadir, 1917 Ekim İhtilâli ve Türk-Tatar Millet Meclisi (İç Rusya ve Sibiryա Müslüman Türk-Tatarlarının Millet Meclisi-1917-1919), Ötüken Yayınevi, İstanbul, 1998.

DEVLET, Nadir, “Federe ve Muhtar Türk Cumhuriyetleri”, 18 Haziran 2016. <http://www.tarihtarih.com/?Syf=26&Syz=358043>

DMİTRİYEVA, L. V., Yazık Barabinskix Tatar (YBT), Leningrad 1981.

DULZON, A. P., “Sibiryա Türklerinin Etnolingüistik Dağılımı” (Çev. F. Sema Barutçu-Özönder), Tuncer Gülensoy Armağanı (Haz. Ahmet Buran), Kayseri 1995, s. 102-110.

EBERHARD, Wolfram, “Toba’lar Etnik Bakımdan Hangi Zümreye Girer”, AÜDTCF, Cilt I, Sayı 2, 1943, ss.19-32.

FORSYTH, James, A History of the Peoples of Siberia: Russia’s North Asian Colony 1581-1990, Cambridge University Press, England, 2000.

GOLDEN, Peter B., Türk Halkları Tarihine Giriş, (Çev. Osman Karatay), KaraM Yay., Ankara 2002.

HA YİT, Baymırza, “Yakut (Saka)lar’ın Menşе Meselesi”, Sovyetler Birliği’ndeki Türklüğün ve İslamın Bazı Meselesi, İstanbul 1987, ss.42-59.

İNAN, Abdülkadir, “Sibiry a T urkleri”, Türk Dünyası El Kitabı, Türk Kültürünü Araş. Enst. Yay., Ankara 1976, ss.1271-1282.

İNAN, Abdülkadir, “Sibiryâ’da İslamiyetin Yayılışı”, Makaleler ve İncelemeler, C. II, TTK Yay., Ankara 1998, s. 273-279.

İNAN, Abdülkadir, Tarihte ve Bugün şamanizm, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 2000.

KAFESOğLU, İbrahim, Türk Milli Kültürü. Ankara: Boğaziçi Yayınları, 1988.

KAşIKÇI, Nihat-YILMAZ, Hasan. Sibiryâ’dan Baltık’a  teki Türker, TÜRK-AR, 2001.

Konstitutsiya (Osnovnoy Zakon) Respubliki Saha (Yakutiya) [http:// www.uristys.ru/Zakonodatelstvo/Ystav/YstavSaha.doc](http://www.uristys.ru/Zakonodatelstvo/Ystav/YstavSaha.doc) (09.09.2007)

KİLLİ, Gülsüm, “Rusya Federasyonu Azınlık Politikasının Sibiryâ Türk Halklarının Dillerine Etkisi”, *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 2008, 17 Kasım 2009. <http://hutad.hacettepe.edu.tr/index.php/hutad/article/viewFile/165/174>, s.349-379.

KUCHER A.N., DANİLOVA A.L, KONEVA L.A., NOGOVİTSYNA A.N., “The population structure of rural settlements of Sakha Republic (Yakutia): ethnic, sex, and age composition and vital statistics”, 12 Aralık 2006, <http://www.ncbi.nlm.nih.gov/pubmed/17326393>=18

KURAT, Akdes *Nimet*, *Rusya Tarihi, Başlangıçtan 1917’ye*, Türk Tarih Kurumu Yay., *Ankara* 2014.

Konstitutsiya Respubliki Hakasiya. Po sostayaniyu na 10 iyun-ya 1996 goda. [http://www.businesspravo.ru/Docum/DocumShow_Docum ID_37386.html](http://www.businesspravo.ru/Docum/DocumShow_Docum_ID_37386.html) (03.09.2007).

Konstitutsiya Respubliki Saha (Yakutiya) <http://roszakon.narod.ru/konst/iakutia/iakutkonst1.htm> (10.09.2007)

KÖPRÜLÜ, M. F “Altaylılar”, İA, I, 1959, ss.34-38.

¹⁸ “The population structure of rural settlements of Sakha Republic (Yakutia): ethnic, sex, and age composition and vital statistics”, <http://www.ncbi.nlm.nih.gov/pubmed/17326393>

NASILOV, D. M., “Sibirya Türk Halkları (Etnik Azınlıklar) ve Dilleri, Sibirya Araştırmaları (Haz. Emine Gürsoy Naskali), Simurg Yay., İstanbul 1997, ss. 51-55.

“Natsionalniy Sostav Naseleniya”, 25 Haziran 2005. www.perepis2002.ru

OKLADNIKOV, A. P., Yakutia, Before its incorporation into the Russian State, (ed. Henry N. Michael), Montreal, London, 1970.

PATRUŞEVA, M. Galina., “Şorlar”, Türkler, Yeni Türkiye Yayınları, 2002, ss.752-759.

PAUL, Jean, Türklerin Tarihi, Büyük Okyanus'tan Akdeniz'e iki bin yıl. Milliyet Yayınları AD Kitapçılık, İstanbul 1997.

PUSTAGAÇEV, Y. A., "Altay ve Altaylılar", Sibirya Araştırmaları, Haz. Emine Gürsoy-Naskali, Simurg Yayını, İstanbul, 1997, s. 277-287.

RADLOFF, Wilhelm. Sibirya'dan Seçmeler, Çev. Ahmet Temir, Devlet Kitapları, Ankara 1976.

RADLOFF, Wilhelm, Aus Sibirien, Leipzig, 1884-1893; Rus. Çev. İz Sibiri, Moskva, 1989.

ROMAŞKİN V. V., “Yazkovaya reforma v Rossiyskoy Federatsii. Altay i Tsentral'naya Aziya: kul'turno-istoričeskaya preymstvennost’”, Gomo- Altaysk, 29-38. <http://www.philology.ru/linguistics2/romashkin-99.htm> (10.09.2007), 1999.

“Siberian Turks”, <http://www.tauniversity.org/siberian-turks/> 9 Aralık 2016. <http://www.tauniversity.org/siberian-turks/>.

SOMUNCUOĞLU, Anar. “Tuva Cumhuriyeti”, Türkler, Yeni Türkiye Yayınları, Cilt 20, 2002, ss.303-310.

ŞAHİN, Leysen. “Sibirya Türk Toplulukları Tarihi”, Türkler, Yeni Türkiye Yayınları, Cilt 20, 2002, ss.734-742.

ŞAHİN, Erdal, “Batı Sibirya Tatarlarının Hayatını Konu Edinen İlk Roman İrteş Tanları”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, S. 159, Aralık 2005, İstanbul, s. 165-171

ŞAT, S.Ç., Tıva Dıldı Şinçilep Kelgeninin Töögüzünün Oçerigi, Kızıl, 1964.

TRAKANOV, Aleksandır A. Sürgünler Diyarı Sibiryä, (Çev. Sadullah Cenkeçi), Kardeşler Basımevi, İstanbul 1950.

TOKAREV, S. A, Etnografiya Narodov SSSR, Moskova 1958.

TOPSAKAL, İlyas-Şahin, Leysen-Yıldırım, Kürşat-Tanrıverdi, Mustafa-Yıldırım, Evlin, Rusya'daki Türkler, Eskişehir Valiliği Yay. İstanbul 2015.

TOPSAKAL, İlyas, An Analysis of Studies on Siberian History, Culture, Archeology And Civilization, Siberian Studies (SAD) 2. 6 (2014), s.1-22.

TOPSAKAL, İlyas "Türk tarihi Açısından Sibiryä'nın Kısa Tarihi", *Turkish Studies*, 6/1 Winter, 2011a, Turkey, p. 1801-1820

TOPSAKAL, İlyas, "Orta ve batı Sibiryä'nın Ruslar tarafından İşgali", *Türk Dünyası Araştırmaları*, sa. 19,1 Nisan 2011b, s. 37-52

TUMAŞEVA, D. G., "Könbatış Sâbârdegâ Törki Kabile-Iru Atamaları", Uluslararası Türk Dili Kongresi 1992 Bildirileri (26 Eylül 1992-i Ekim 1992), TDK Yay., Ankara 1996, ss. 85-92.

TUMAŞEVA, D. G., "*Sibiryä Tatarlarının Dili ve Eski Türk Abideleri*", 3. Uluslararası Türk Dil Kurultayı 1996, TDK Yay., Ankara 1999, ss. 1161-1613.

YILMAZ, Gülsüm Killi, Sibiryä Türk Halklarının Dillerinin Hukuki Konumu ve Dil İle İlgili Yasalar, *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, 7(4), Aralık 2010, ss.26-48.

YUSUPOV, Ferit, "Sibir Tatarları", *Miras*, 2003/12, Kazan 2003, ss. 29-42.

ZEKİYEV, Mir Fatih. "Ön ve Orta Asya, Kafkasya, Karadeniz, İdil-Ural ve Sibiryä'daki Eski Türkler", *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları, Cilt 1, 2002, s.619-627.